

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОВАННЯ НА ПОСЕЛЕННЯХ САЛТІВСЬКОЇ  
КУЛЬТУРИ (ЛІСОСТЕПОВИЙ ВАРІАНТ)**

*В статті розглядаються різні випадки поховання на поселеннях лісостепового варіанту салтівської культури. Робиться спроба їх пояснити.*

Салтівська культура вивчається археологами вже більше 110 років. Але, не дивлячись на це, ряд питань, пов'язаних з нею, залишається не з'ясованими. Найбільшу кількість питань викликають релігійні вірування та світогляд її носіїв.

Ще в 1967 р. С.О.Плетньова, озвучуючи питання релігійних вірувань аланського населення Донського Лісостепу в VIII-X ст., вказувала на те, що це надзвичайно важка для вивчення тема. Проблема в тому, що етнографічні та археологічні матеріали надзвичайно фрагментарні і розрізнені. Тому необхідно розглядати також відомості про релігійні вірування інших ірано- та тюркомовних кочівників [10, с.171]. Не менше питань викликають вірування й інших племен, що входили до складу салтівської культури - праболгар, ранніх слов'ян та ін. Ще в 1950-х роках в ході археологічних досліджень Подонцов'я І.І.Ляпушкіним стало зрозуміло, що етносів в регіоні було набагато більше, ніж вважалось до того. Вони постійно змішувались, відбувалося злиття їхніх культур, запозичення одних елементів і відмирання інших [8, с.49].

Певну кількість інформації про релігійні вірування носіїв салтівської культури може дати поховальний обряд. Проте реконструювати його весь, користуючись лише археологічним матеріалом не можливо. Так, з поля зору археолога випадають досить різноманітні ритуальні дії до моменту поховання. А також деякі питання, пов'язані з діями, котрі проводились з покійником після поховання. Щодо салтівської культури, то серед таких питань можна навести наступні: питання про так званий обряд знешкодження покійників, а також - чому основну масу одноплемінників ховали на могильниках, а інших - за ними.

Як відомо, в лісостепу з носіями салтівської культури пов'язують поховання в катакомбах (такі поховання вважають аланськими), ямні поховання (вважається, що їх по собі залишили болгарські племена) та кремаційні урнові і безурнові поховання (їх етнічна приналежність залишається нез'ясованою). Поховання, здійснені за всіма наведеними обрядами, трапляються не лише на могильниках, але і на поселеннях салтівської культури в її лісостеповому варіанті.

Очевидно, з огляду на дискусійність теми, пов'язаної з похованнями на поселеннях, на сьогоднішній день не має жодної праці, в котрій би давався більш менш чіткий аналіз всім відомим випадкам. Кожен дослідник дає відкритим ним похованням своє пояснення. Але в публікаціях подаються лише короткі відомості про знахідку поховання, його загальний опис та припущення щодо причини поховання поза могильником. Жодних узагальнень не робиться.

Ми не ставимо собі за мету наводити тут описи усіх поховань, знайдених на поселеннях, адже вони опубліковані в ряді статей, а також в декількох монографіях. Нами робиться спроба виявити загальні риси та особливості таких поховань, а також окреслити головні причини, з котрих поховання могли здійснюватись поза могильником.

Вперше з випадками поховань поза могильниками вчені зіткнулись в 1906 р. В ході дослідження Маяцького городища (Воронезька область), під яким у літературі

мається на увазі весь археологічний комплекс, О.І.Мілютін розкопав шість жител і вісім могильних споруд. Вже в ході тих досліджень з'ясувалось, що поховання на пам'ятці можуть розміщуватись і в катакомбах (за термінологією О.І.Мілютіна "*камери з коридорами*"), і в круглих могилах, котрі нагадують господарчі ями. Щоправда, вчений вважав, що досліджує "*поле поховань*", тому нічого незвичайного в розміщенні могил не бачив. Було з'ясовано, що всі поховання, не дивлячись на відмінності між ними, відносяться до одного часу (IX ст.) і характеризують ту ж культуру, що і Верхньосалтівський могильник. В 1907 р. було також виявлено і поховання за обрядом кремації. Проте, тогочасні дослідники пам'ятника (В.Д.Язиков, С.Я.Зверев та О.І.Мартинівич) вирішили, що це поховання хронологічно не пов'язане з катакомбними похованнями [2, с.3].

З середини 1970-х років відновилось дослідження пам'ятки. Загалом на поселенні було виявлено більше 30 різнохарактерних поховань. Крім поховань, до слідів культових дій можна віднести також декілька жертвоприношень тварин та жертovníків. Поховання на селищі розміщувались або в катакомбах, влаштованих в житлах, або в господарчих ямах. Ці поховання майже не відрізнялись ні між собою, ні від поховань на сусідньому могильнику. Подібним був і супровідний інвентар, і обряд поховання у загальних рисах (поза, орієнтування похованого). Крім того, в похованнях, влаштованих на селищі, також можна знайти свідчення про так званий обряд знешкодження похованих (наприклад, поховання в споруді 2, поховання в ямі 28 та ін.), сліди котрого виявлені і на ряді поховань з сусіднього могильника [2, с.59, 83].

Дослідники комплексу доходять наступних висновків: влаштування поховань на території Маяцького селища, в тому числі в жилих та господарчих спорудах, не є випадковістю для його жителів. Те, що ці усипальниці були досліджені на різних його ділянках в купі з тенденцією концентрації в невеликі групи, свідчить про значну поширеність у жителів селища традиції влаштовувати поховання в безпосередній близькості від свого житла, додаючи поселенню додаткові функції могильника [2, с.136].

Публікуючи культові комплекси Маяцького селища, його дослідники залишають відкритим питання про те, чи поховання на жиллому просторі є особливістю лише цієї пам'ятки, чи така традиція характерна для всіх поселень салтівської культури.

Авторам відомо лише про поховання на Маяцькому та на Дмитрівському селищах. На останньому людські поховання виявлені в господарчих ямах та в покинутому житлі [11, с.142].

Проте, на той час було досліджено і опубліковано також і інші випадки поховань на поселеннях салтівської культури в регіоні.

Так, ще в другій половині 60-х років XX ст. на Маяцькому селищі №2 (Славянський район Донецької області), було виявлено декілька комплексів, котрі Міхеєвим В.К. були трактовані як поховання за обрядом кремації, а також тайнички речей [9, с.16]. Такі комплекси притаманні для кремаційних та біритуальних могильників, відкритих в Лісостепу. Не дивлячись на те, що комплексів, трактованих як поховання, виявлено всього три (поховання в ямах 34, 39 та 53) і лише декілька "*тайничків*", В.К.Міхеєв об'єднує їх в Могильник №2. Ці комплекси датовані першою третиною IX ст. [9, с.16]. Проте, не всі дослідники згодні з трактовкою перелічених комплексів як поховань. Так, В.С.Аксьонов перераховує основні риси відомих кремаційних поховань. Порівнявши з ними "*поховання*", відкриті В.К.Міхеєвим, пропонує розглядати їх як об'єкти господарського призначення, в котрих зберігався різний інвентар, спорядження коня та одиничні зразки зброї (в основному списи та сокира). Проте, яма №53, в котрій виявлено чотири людські черепи, могла бути пов'язана з відправленням якихось

культових дій. З огляду на те, що в сусідніх ямах (54 та 55) також були знайдені окремі людські кістки та господарчий інвентар, а також сліди обмазки, дослідники припускають, що поселення загинуло в результаті нападу, можливо печенігів. А кальциновані кістки та черепи в господарчих ямах є свідченням тих подій [1, с.64-67].

В 1977 р. на правому березі р.Велика Бабка біля с.П'ятницьке було відкрите багате кремаційне поховання. Загалом в 70-х роках тут було виявлено 4 кремації, а також декілька поховань за обрядом трупопокладення [4, с.14]. Знахідки поховань за двома обрядами обумовили те, що пам'ятка довгий час вважалась біритуальним могильником, хоча ще в 1957 р. в тому районі С.О.Плетньова провела розвідки і виявила два селища. Навіть не зважаючи на те, що були відкриті декілька залишків господарчих споруд, пам'ятку вважали могильником. У 1988 р. А.В.Криганов в ході дослідження пам'ятки виявив ще одне інгумаційне поховання. Небіжчик був поміщений в культурний шар, практично на материку, на глибині 0,4-0,5 м. Головою він лежав на захід, лицем донизу, а єдиним супровідним матеріалом була кістяна проколка, котра розміщувалась в районі поясниці. Орієнтування і поза (випростано на спині з прямими кінцівками) покійного свідчать про його причетність до населення болгарського етнічного компоненту салтівської культури. Саме А.В.Криганов на основі отриманого ним матеріалу спростував думку про те, що пам'ятка є могильником. Він припустив, що це велике за площею двошарове селище з одиничними похованнями, котрі з'являються на пізньому етапі його існування [7, с.119-123]. Такі висновки вимагали дати пояснення відкритим похованням. Дослідник наводить дві обставини, з котрих небіжчика могли поховати безпосередньо на селищі: 1 - час поховання належить до останнього етапу існування селища (чи, принаймні, тієї його частини, котру було досліджено), а тому це могла бути спроба перевести жилий простір до категорії нежитлового; 2 - відсутність глибокої поховальної ями дозволяє припустити поспішність здійснення обряду поховання, можливо під час нападу ворога. Саме цією обставиною, можливо, пояснюються сліди пожарища в житлі, біля якого знайдено поховання [7, с.122-123]. Проте А.В.Криганов не робить спроби пояснити знахідки кремаційних поховань на селищі. Адже зрозуміло, що здійснити його поспіхом навряд чи можливо (кремація потребує багато часу і матеріалу). Крім того, перше відкрите на селищі кремаційне поховання датується початком IX ст., а тому не може бути віднесене до часу кінця існування селища.

В 1994 р. на селищі-2 біля Вовчанська було виявлено два людських поховання за обрядом трупопокладення [5, л.12], котрі, очевидно, як інгумаційне поховання з П'ятницького, належали до болгарського етносу.

В ході багаторічного дослідження археологічного комплексу біля с.Мохнач, що в Зміївському районі Харківської області, в жилій зоні городища та селищ було виявлено ряд інгумаційних поховань салтівського часу. Деякі з них здійснені в покинутих житлах, як, наприклад, чоловіче поховання на садибі коваля. В ході дослідження комплексу в 2001 р. в юртоподібному житлі було відкрито поховання чотирьох дітей віком від 3 до 15 років. 2010 р. було досліджено парне безінвентарне поховання дорослих чоловіка та жінки. Окремі поховання розміщувались також в господарських ямах. Одна така яма була вирита в будівлі раннього залізного віку, але за супровідним інвентарем поховання в ній належить до салтівського часу. Автор дослідження відзначає, що поховання неординарне і за місцем здійснення (в зоні густої забудови городища), і за кількістю та якістю інвентарю. Крім того, в похованні простежувався обряд знешкодження мерців. За всіма ознаками ця жінка належала до аланського етносу і

датується поховання Х ст. [6, с.61-72]. З огляду на низку вищенаведених факторів це жіноче поховання було трактоване як жертвоприношення богам.

Проте, на нашу думку, ні місце поховання, ні така кількість інвентарю, ні його якісний набір, не можуть бути однозначно розцінені як жертвоприношення. Поховання в ямах у житловій зоні поселення відомі, як ми говорили вище, на Маяцькому селищі (Воронезька область). Дзеркала та солярні амулети є частими знахідками в похованнях носіїв салтівської культури, в тому числі на поселеннях (жіноче поховання в катакомбі №2 Маяцького селища, а супровідний інвентар жіночого поховання в катакомбі 1 того ж селища був таким же різноманітним, як і у похованої жінки з городища Мохнач). Багатий супровідний інвентар може свідчити про її високе соціальне становище.

За короткими відомостями, котрі з'являються в літературі, відоме ще одне поховання, трактоване В.І.Квітковським як ритуальна страта [4, с.16].

Ні за супровідним інвентарем, ні за іншими ознаками більшість поховань на селищах нічим не відрізняються від поховань на могильниках. Хоча трапляються і поховання, котрі випадають із загального ряду, наприклад, яма з людськими черепами на Маяцькому селищі (Донецька область), “жертвоприношення” на Мохначі та П'ятницькому. Проте, за наявності такого спірного і одиничного матеріалу робити однозначні висновки про поширення людських жертвоприношень серед носіїв салтівської культури поки що зарано.

В майбутньому християнство та мусульманство чітко окреслять випадки, за яких небіжчика не можна буде ховати на освяченій землі - кладовищі. Частіше за все, це самогубці та люди, які загинули насильницькою смертю або дуже рано. Ще в XIII-XIV ст. фіксувались випадки, коли таких небіжчиків викопували з могил і скидали до глибоких місць (навіть погребів у покинутих житлах), а потім стали облаштовувати на межі міста спеціальні ями для них [3, с.352-353]. Таке ставлення до певної категорії покійників, а також страх перед ними (з діяннями покійників, котрі не знайшли упокоєння, пов'язували весняні заморозки, “упирів” та подібні забобони) сягають корінням язичництва. Можна припустити, що подібні обмеження щодо поховання на загальному могильнику могли існувати і в середовищі носіїв салтівської культури. Але прямих свідчень про це не має.

Отже, з усього масиву знайдених поховань на селищах салтівської культури можна виділити наступні вірогідні причини такого явища:

- поспішний відступ під загрозою нападу ворога (П'ятницьке)
- сліди ворожого погрому (Маяцьке селище (Донецька обл.);
- ритуальна страта (П'ятницьке, Мохнач П);
- приналежність похованих до служителів культу в окремих святилищах (Маяцьке селище (Воронезька область);
- Причини соціального чи релігійного характеру, з яких діти та окремі дорослі члени суспільства не могли бути поховані на могильнику.

Крім того, аналізуючи поховання на поселеннях салтівської культури, необхідно звертати увагу також на те, як близько могильник, пов'язаний із селищем, підходить до нього. Адже С.О.Плетньова помітила, що могили і жилі приміщення Маяцького комплексу (Воронезька область) розміщені на відстані декількох метрів один від одного. А В.К.Міхеєв вважав, що могильник №2 Маяцького комплексу (Донецька область) взагалі розміщується на території селища №2, могильник №3, датований IX ст., - на території нижнього посаду, могильник №4 (початок X ст.) - на території городища [9, с.16-18]. А отже, поховання, здійснені на них, могли в притул підходити до жилих та господарчих будівель.

Тому всі наявні поховання можна також згрупувати за наступними категоріями:  
- поховання на селищах, поблизу котрих не виявлені могильники (Вовчанське-2 селище);

- поховання на селищах, подібні до тих, котрі виявлені на сусідньому могильнику (Маяцьке (Воронезька область), П'ятницьке, Дмитрівське селища).

Очевидно, що назвати одну причину, яка б пояснила всі випадки поховань поза могильниками не можливо. Їх могло бути декілька. Лише з подальшим дослідженням селищних пам'яток салтівської культури, а отже і збільшенням кількості знайдених поховань, а також з залученням матеріалів з етнографії, можна буде дати більш точну відповідь на поставлене питання.

1. *Аксенов В.С.* К вопросу интерпретации некоторых комплексов Маяцкого селища / В.С.Аксенов // Проблемы истории та археології України: Міжнародна наукова конференція до 100 річчя XII Археологічного з'їзду в м.Харкові, 25-26 жовтня 2002 р.: збірник доповідей. - Харків, 2003. - С.64-67

2. *Винников А.З.* Культурные комплексы Маяцкого селища (Материалы раскопок Советско-Венгерско-Болгарской экспедиции) / А.З.Винников, Г.Е.Афанасьев. - Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1991. - 191 с.

3. *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография / Д.К.Зеленин; [пер. с нем. К.Д.Цивиной. Примеч. Т.А.Бернштам, Т.В.Станюкович и К.В.Чистова. Послесл. К.В.Чистова]. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. - 511 с.: ил. - (Этнографическая библиотека)

4. *Квитковский В.И.* Селище салтово-маяцкой культуры Пятницкое-1 (основные этапы исследования) // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. - Харків, 2011. - С.14.

5. *Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госпедуниверситета в г.Волчанске в 1994 г. // Фонд отчетов археологической лаборатории ХНПУ Сковороды. 3/1995. - Харьков, 1994. - 18 л. + 6 л. Описи находок + XXVIII таблиц.

6. *Колода В.В.* К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач) / В.В.Колода // Древности, 2011. - С.61-72.

7. *Крыганов А.В.* Памятник салтово-маяцкой культуры у с.Пятницкое на Харьковщине / А.В.Крыганов // Весник Харьковского университета. - Харьков, 1992. - №362. - Серия "История". - С.119-123. - Вып.25.

8. *Ляпушкин И.И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р.Дон / И.И.Ляпушкин // МИА. - 1958. - №62. - С.85-150.

9. *Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата / В.К.Михеев. - Харьков: Высшая школа, 1985 - 148 с.

10. *Плетнева С.А.* От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) / С.А.Плетнева. - М.: Наука, 1967. - 198 с. - (МИА; №142)

11. *Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С.А.Плетнева. - М.: Наука, 1989. - 286 с.

### **Юрченко А.В. К вопросу о погребениях на поселениях салтовской культуры (лесостепной вариант)**

*В статье рассматриваются различные случаи погребений на поселениях лесостепного варианта салтовской культуры. Сделана попытка их объяснения.*

### **Yurchenko A.V. About the issue on burial complexes in the settlements of Saltovska culture (a forest-steppe variant)**

*Different types of burial complexes in the settlements of the forest-steppe variant of Saltovska culture are considered in the article. An attempt to provide an explanation is made.*